

Birdwatching jako nowa forma turystyki na obszarach leśnych i przyrodniczo cennych w Polsce

Emilia Janeczko, Dariusz Anderwald

Abstrakt. W artykule przedstawiono definicję i aktualny stan wiedzy na temat kierunków, możliwości i ograniczeń w rozwoju turystyki ornitologicznej. Birdwatching jest jedną z nielicznych form rekreacji, która ze względu na niewielkie zagrożenie dla środowiska przyrodniczego, powinna być szczególnie promowana na obszarach leśnych i przyrodniczo cennych. W turystyce ornitologicznej tkwi ogromny potencjał społeczny, jak również ekonomiczny. Jego wykorzystanie zależy w dużej mierze od naszej wiedzy na temat struktury demograficznej i przestrzennej ruchu turystycznego, preferowanych przez obserwatorów ptaków obszarów, możliwości i zakresu ich udostępnienia. Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na konieczność podjęcia badań, przyczyniających się do lepszego zrozumienia i poznania tej formy rekreacji.

Słowa kluczowe: birdwatching, ekoturystyka, infrastruktura rekreacyjna

Abstract. Bird watching as a new form of tourism in forest areas and naturally valuable areas in Poland. The article presents a definition and the current state of knowledge about directions, possibilities, and limitations in the development of ornithological tourism. Bird watching is one of few forms of recreation that should be especially promoted in forest areas and naturally valuable areas due to little threat to natural environment. Ornithological tourism has enormous social and economic potential. Its utilization depends to a great degree on our knowledge about demographic and spatial structure of tourism, places preferred by bird watchers, possibilities and scope of making these places available. The purpose of the article is to emphasize the necessity of starting research contributing to better understanding and cognition of this form of recreation.

Key words: bird watching, ecotourism, recreational infrastructure

Wstęp

Postępujący proces urbanizacji i industrializacji prowadzi z jednej strony do wzrostu dobrobytu społeczeństw, z drugiej natomiast przyczynia się do rozwoju wielu, różnego rodzaju chorób cywilizacyjnych. W warunkach miejskich żyje obecnie większość (ponad 70%) mieszkańców Europy, a według prognoz w ciągu piętnastu lat nastąpi dalszy około 4 procentowy wzrost ludności zamieszkującej miasta. Również w Polsce, zgodnie z danymi GUS (2010) w miastach mieszka 61,6% społeczeństwa. Środowisko miejskie ze względu na zanieczyszczenie powietrza, nadmierny hałas, tempo życia jest mało przydatne dla regeneracji sił fizycznych oraz psychicznych człowieka. Usuwaniu zmęczenia i odnowie organizmu sprzyja wypoczynek, którego naturalną formą jest obcowanie z przyrodą. W ostatnich latach na terenach leśnych, jak również innych obszarach przyrodniczo cennych, obserwuje się rozwój aktywności rekreacyjnych pozostających w ścisłej symbiozie ze środowiskiem naturalnym. Taką formą rekreacji jest na przykład „birdwatching” (obserwacja ptaków), która dynamicznie rozwija się w Stanach Zjednoczonych i zachodniej Europie. Jak wynika z danych przedstawionych na

oficjalnym portalu naszego kraju (www.poland.gov.pl) w Polsce do birdwatchingu przyznaje się aktualnie 7-10 tys. osób, chociaż z szacunków prowadzonych przez Ogólnopolskie Towarzystwo Ochrony Ptaków wynika, że mamy w kraju około 3 tys. osób obserwujących ptaki, co stanowi raczej niewielką liczbę biorąc pod uwagę powierzchnię naszego kraju. W innych krajach, na przykład w Holandii obserwowaniem ptaków pasjonuje się ponad dwa miliony ludzi, w Danii 12 tysięcy. Także w USA amatorsko ornitologią zajmuje się bardzo wiele osób (szacunkowo około 50 -70 mln mieszkańców obu Ameryk).

Istnieje jednak wiele przesłanek wskazujących na to, że obserwowanie ptaków również w naszym kraju będzie zyskiwało coraz więcej zwolenników. Obecnie na naukę, hobby, sport, podróże, rekreację i wypoczynek mamy o wiele więcej czasu niż dawniej. Wydłużenie średniej długości życia o 15 lat oraz skrócenie wymiaru pracy powoduje wzrost czasu poświęcanego m.in. na wypoczynek i rekreację czy realizację hobby (Grzywacz 2002). Ponadto czynnikiem ogromnie istotnym dla rozwoju turystyki i rekreacji, w tym również birdwatchingu, jest fakt, że ponad 29% naszego kraju zajmują lasy. W większości (78,8%) są to tereny zarządzane przez Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe, w mniejszym stopniu (18,2%) – lasy prywatne, – lasy w parkach narodowych (2%) oraz lasy pozostałej własności (2%) (Leśnictwo 2010). Równocześnie cała powierzchnia parków narodowych oraz ok. $\frac{1}{3}$ powierzchni LP zostało włączonych do Europejskiej Sieci Ekologicznej Natura 2000 (Referowska 2009). Podglądanie, obserwowanie przyrody staje się obecnie coraz łatwiejsze. Rozwój technologii cyfrowej, bogata oferta sprzętu fotograficznego, kamer wideo, ich relatywnie niewysoka cena, a do tego liczne programy telewizyjne i audycje radiowe poświęcone tematyce przyrodniczej powodują, że wzrasta społeczne zainteresowanie otaczającym światem przyrody, krajobrazem.

Rozwojowi turystyki ornitologicznej w naszym kraju nie towarzyszą jednak, w przeciwieństwie do innych krajów, żadne prace badawcze, których celem byłoby monitorowanie dynamiki jej rozwoju, określenie struktury społecznej uczestników ruchu rekreacyjnego, waloryzacja przydatności i atrakcyjności obszarów leśnych i przyrodniczo cennych dla uprawiania birdwatchingu, jak również określenie zapotrzebowania na odpowiednią infrastrukturę (czatownie, punkty obserwacyjne, wieże widokowe) ułatwiająca obserwację ptaków.

Celem artykułu jest próba ustalenia aktualnego stanu wiedzy na temat birdwatchingu i wskazanie możliwych kierunków badawczych, których podjęcie przyczyni się do szybszego rozwoju tej formy spędzania czasu.

Birdwatching – podstawowe informacje

W języku angielskim pod pojęciem „obserwacja ptaków” funkcjonują następujące określenia: *bird watching*, *birding* oraz *twiching*. Z pozoru tylko mogą być one używane zamiennie. *Bird watching* należy rozumieć jako formę rekreacji, polegającą na obserwacji ptaków w ich naturalnych siedliskach własnymi oczyma lub za pomocą przyrządów optycznych takich, jak: lornetki, teleskopy, teleobiektywy. Słowo to zaistniało oficjalnie w 1901 roku, jak tytuł książki znanego brytyjskiego ornitologa i pisarza Edmunda Selousa, żyjącego w latach 1857-1934. Obserwator ptaków to *birdwatcher*. *Birding* jest szerszym pojęciem, angażującym do obserwacji ptaków poza wzrokiem także inne zmysły, na przykład słuch. Zatem formą obserwacji ptaków może być również słuchanie ich głosów. Z kolei *twiching* używany jest w kontekście obserwacji ptaków, które prowadzone są przez poszukiwaczy szczególnie rzadkich gatunków, przemierzających w tym celu dalekie dystanse, określanych mianem *twichers*. *Twiching* jest zarazem formą obserwacji ptaków, jak również uczestnictwa w zawodach, polegających na ich wyszukiwaniu. Obecnie *twiching* jest bardzo rozwinięty w Wielkiej Brytanii, Holandii, Danii, Finlandii, Irlandii i Szwecji, głównie ze względu na istniejące w tych krajach udogodnienia komunikacyjne.

Obserwowanie ptaków stanowi atrakcyjny sposób spędzania czasu wolnego, połączony często z nieinwazyjnym zbieraniem cennych danych faunistycznych. Istota tego zjawiska tkwi właśnie w łączeniu funkcji przyjemnego z pożytecznym. Organizowanie weekendowych wycieczek, czy dłuższych urlopowych wyjazdów specjalnie pod kątem obserwacji różnych gatunków ptaków sprzyja powstawaniu gdziekolwiek już nawet masowej turystyki ornitologicznej (Anderwald 2007). Niezwykła popularność birdwatchingu na zachodzie Europy sprawiła, że ilość oferowanych tam usług i infrastruktury związanych z ptasią turystyką jest olbrzymia. Organizacje turystyczne, głównie te działające na zachodzie Europy wprowadzają usługi związane z turystyką ornitologiczną i oferują zorganizowane wyjazdy polegające na odwiedzaniu miejsc siedliskowych i lęgowych ptaków w ich środowisku naturalnym, np. leśnym, czy wodno-błotnym (Kruszewicz 2001). Obecnie najpowszechniejsze są wycieczki pod przewodnictwem wytrawnego ornitologa, który prowadzi grupy w siedliska zajmowane przez określone gatunki ptaków, gdzie prawdopodobieństwo ich obserwacji jest duże (Anderwald 2007). Od lat 90. XX w. obserwacje ptaków stały się też celem przyjazdów do Polski turystów, m.in. z Niemiec i Norwegii (Kruszewicz 2001), a także Wielkiej Brytanii i Francji.

Birdwatching to sposób spędzania czasu wolnego zupełnie inny, niż ma to miejsce podczas typowych imprez turystycznych. Przede wszystkim ma charakter wypoczynku aktywnego, wymaga pewnego przygotowania, uzyskania podstawowych informacji na temat danego gatunku ptaka, jest też kameralną formą rekreacji.

Birdwatcher – uczestnik ruchu turystycznego

Birdwatching jest ulubionym zajęciem ludzi różnych poglądów i profesji. Badania dotyczące specyfiki, cech charakterystycznych tej formy rekreacji, prowadzone były głównie w Stanach Zjednoczonych (Dwyer 1993, Williams, La Montagne 2001, Vaske et al. 2001), a także w Australii (Jones 2001). Z badań prowadzonych przez Dwyera (1993) wynika, że uczestnictwo w obserwowaniu ptaków wzrasta wraz z wiekiem obserwatorów. Birdwatching uprawiają przede wszystkim ludzie w wieku 55-64 i 45-54 lat, w dalszej kolejności w wieku 65+, następnie 36-44 i 25-34 lat. Najmniejsze zainteresowanie obserwacją ptaków wykazywali ankietowani w wieku 18-24 lata. Podobne rezultaty uzyskali Williams i La Montagne (2001). Wśród uczestników birdwatchingu najliczniejszą grupę stanowili mieszkańcy miast poniżej 50 000 ludności (Dwyer 1993). Williams i La Montagne (2001) porównując wynik badań prowadzonych w 2001, do poprzednich z 1991 roku, dowiedli spadku zainteresowania obserwacją ptaków w najbliższym otoczeniu miejsca zamieszkania respondentów. Zdaniem autorów raportu wśród birdwatcherów, około 80% stanowią ci, którzy obserwują ptaki w swojej najbliższej okolicy. Interesujący sposób badań, uwzględniający pewne elementy związane z birdwatchingiem przedstawił Vaske i inni (2001). Autorzy analizowali możliwości rozwoju bardzo popularnej w USA formy rekreacji, tzw. wildlife viewing (obserwacja „dzikiej” przyrody). Birdwatching rozpatrywany był w tych badaniach jako jedna z odmian szeroko rozumianej obserwacji przyrody. Vaske i inni (2001) ustalili cztery typy uczestników ruchu rekreacyjnego związanego z obserwacją przyrody, mianowicie: turyści bardzo zaangażowani (highly involved), twórcy (creative), turyści ogólnie zainteresowani obserwacją przyrody (generalist) i turyści przypadkowi (occasionalist). Turyści bardzo zainteresowani obserwacją przyrody uczestniczą w ciągu roku w kilku wyprawach, zorganizowanych w celu obserwowania, badania zjawisk zachodzących w przyrodzie. Tę grupę turystów cechuje chęć uzyskania wiedzy przyrodniczej, a także podzielenia się nią z innymi ludźmi. Kolejną grupę obserwatorów przyrody stanowią turyści poszukujący wrażeń estetycznych. Celem prowadzonych przez nich obserwacji jest działalność twórcza: fotografowanie, rysowanie, malowanie itp. Z kolei turyści ogólnie zainteresowani obserwacją przyrody, okazjonalnie wizytują obszary przyrodniczo cenne, najczęściej

wspólnie z rodziną, przyjaciółmi. Celem tych wizyt jest chęć przeżycia czegoś nowego, oglądania nowych krajobrazów. Natomiast turyści przypadkowo obserwujący przyrodę, to grupa osób, które przy okazji innych form aktywności rekreacyjnych takich, jak np. spacer, podróże samochodem, rybołówstwo również obserwują przyrodę. Spośród tych grup, obserwacją ptaków najbardziej zainteresowani byli turyści bardzo zaangażowani, a także w nieco mniejszym stopniu twórcy. Turyści przypadkowi i ogólnie zainteresowani obserwacją przyrody wykazywali małe zainteresowanie birdwatchingiem.

Na podstawie rezultatów badań Vaske et al. (2001) można zatem stwierdzić, że wśród turystów preferujących obserwację ptaków są przede wszystkim ludzie o dużej świadomości ekologicznej i wrażliwości przyrodniczej. Anderwald (2007) wyróżnia pięć stopni rozwoju wiedzy każdego obserwatora ptaków. Pierwszy stopień, określa się mianem *cichego opiekuna*. Zazwyczaj obserwowanie ptaków zaczyna się od ich dokarmiania, następnie pojawia się chęć przywabiania ptaków w celu obserwacji przebiegu lęgów i zaspokojenia pierwotnej ciekawości badawczej. Przejawem tego stopnia zaawansowania może być budowa budek dla ptaków, specjalne formowanie odpowiednich gatunków krzewów, aby zachęcać ptaki do zakładania gniazd w pobliżu własnego miejsca zamieszkania. Kolejny etap „wtajemniczenia” to faza 2. – *badacza-podglądacza*. Najczęściej poznawana jest biologia lęgowa pospolitych dziuplaków: sikor, kowalików, szpaków. Bardziej wytrawni realizują się na polu badawczym poprzez współpracę z organizacjami pozarządowymi (Komitet Ochrony Orłów – *Karty Stanowisk*) lub z jednostkami naukowymi (Uniwersytet Wrocławski – Kartoteka Gniazd i Lęgów). Trzeci stopień rozwoju zainteresowań związanych z obserwacją ptaków to faza *ptakoluba*. Na tym etapie obserwatorzy ptaków organizują we własnym zakresie specjalne wyjazdy w atrakcyjne ornitologicznie miejsca w celu zaobserwowania kolejnych gatunków ptaków. Służy temu „Ptasia Poczta Pantoflowa” (PPP), czyli SMS-owy serwis na gorąco informujący o aktualnych obserwacjach rzadkich ptaków w Polsce (Birdwatching.pl, ptaki.org.pl). Na początku są to miejsca w najbliższym otoczeniu „ptakolubów”, z czasem coraz bardziej odległe zakątki kraju czy też Europy. W tym momencie rodzi się po raz pierwszy element rywalizacji z innymi o to, kto jako pierwszy zobaczy kolejny gatunek ptaka. Fазie tej towarzyszy tworzenie różnego rodzaju notatek ornitologicznych w specjalnie prowadzonych zeszytach ze szczególną skłonnością do dokładnego opisywania i oznaczania gatunków. Do tego typu obserwatorów adresowany jest tzw. *Klub 300*, gdzie istnieje odpowiedni ranking tych, którzy zaobserwowali w Polsce co najmniej 100 gatunków ptaków. Uczestniczący w *Klubie 300* są uznawani za pełnoprawnych klubowiczów na podstawie swoich przesłanych list ptaków zaobserwowanych w Polsce. Najwyższą pozycję w rankingu zajmują ci, którzy na swoim koncie mają liczbę zbliżoną do 300 gatunków. Kolejny stopień zaangażowania to *ornitologiczny turysta*, który już praktycznie nie rozstaje się z lornetką, aparatem i atlasem ornitologicznym, bowiem nie zna dnia i godziny, kiedy może zobaczyć kolejny, nowy gatunek. Ostatnie „stadium” fascynacji życiem ptaków Anderwald (2007) określa jako *człowieka-ikara*. Na tym etapie rozwoju obserwatorzy ptaków, by być bliżej nich korzystają z lotni bądź uprawiają specyficzną odmianę drebiniżmu polegającą na wchodzeniu na wierzchołki drzew, aby budować tam sztuczne gniazda, np. dla wymierającego w naszym kraju rybołowa *Pandion haliaetus*.

Poza wspomnianym już *Klubem 300*, w Polsce do organizacji zrzeszających ludzi zainteresowanych obserwacją ptaków należą również m.in.: Ogólnopolskie Towarzystwo Ochrony Ptaków, Polskie Towarzystwo Ochrony Ptaków, Polskie Towarzystwo Ochrony Przyrody *Salamandra*, Klub Przyrodników, Komitet Ochrony Orłów. W Europie do najbardziej znanych i najważniejszych organizacji skupiających ludzi zainteresowanych obserwacją ptaków należą, w Wielkiej Brytanii: British Trust for Ornithology (BTO), założona w 1930 roku, Royal Society for the Protection of Birds, w Danii *Dansk Ornitologisk forening* (DOF – BirdLife Dania).

Z kolei w Ameryce wśród najważniejszych organizacji zrzeszających ptasich pasjonatów wymienić można: American Ornithologists' Union (AOU), National Audubon Society, Cornell Lab of Ornithology oraz American Birding Association, a także BirdLife International, która jest ogólnosiwiatową organizacją zajmującą się ochroną ptaków.

Birdwatching – miejsca rekreacji oraz infrastruktura rekreacyjna

Obserwacje ptaków prowadzone są w miejscach o zróżnicowanym charakterze, zarówno w obrębie obszarów wodno-błotnych, podmokłych łąk, lasów oraz terenów górzystych. Według Anderwalda (2007) zwykle największą popularnością cieszą się doliny rzeczne, duże zbiorniki wodne, niektóre górskie przełęcze – miejsca odwiecznych naturalnych koncentracji i wędrówek ptaków.

Z ustaleń dokonanych przez Williams, La Montagne (2001) wynika, że w Stanach Zjednoczonych do najchętniej odwiedzanych przez obserwujących ptaki miejsc należą lasy, następnie jeziora, rzeki, pola i zadrzewienia śródpolne, a także tereny zurbanizowane, w tym pola golfowe i cmentarze. W rankingu najbardziej atrakcyjnych dla birdwatchingu stanów wymieniane są Alaska, Montana, Vermont, New Hampshire, Wyoming. W Polsce nie prowadzono dotychczas badań, których celem byłoby ustalenie najbardziej atrakcyjnych terenów dla rozwoju birdwatchingu, a zamieszczone informacje na ten temat na różnych portalach informacyjnych, choć nie są w pełni wiarygodne, pozwalają określić elementy i cechy środowiska niezbędne dla rozwoju tej formy rekreacji. Z różnych źródeł wynika, że w naszym kraju do najczęściej odwiedzanych miejsc należą: Zatoka Pomorska, ujście Świny ze społecznym rezerwatem Karsiborska Kępa, Zatoka Gdańska, ujście Wisły, Mierzeja Helska, Park Narodowy Ujście Warty, Biebrzański Park Narodowy, Puszcza Białowieska, zbiornik Jeziorsko (fot. 1), rezerwat przyrody Stawy Milickie w dolinie Baryczy, stawy w dolinie górnej Wisły (okolice Zatora i Spytkowic oraz Zbiornik Goczałkowicki), Dolina Środkowej Wisły, a także Tatry (<http://www.ekosamorzadowiec.pl>). Do bardzo atrakcyjnych miejsc, w których pojawiła się już obsługa turystów-ptasiarzy, należą również Bieszczady oraz rezerwat przyrody „Świdwie”. W ramach usług zwią-

Fot. 1. Największą popularnością wśród ornitologów cieszą się doliny rzeczne, duże zbiorniki wodne i niektóre górskie przełęcze – miejsca odwiecznych, naturalnych koncentracji i wędrówek ptaków. Na zdjęciu zbiornik Jeziorsko (fot. D. Anderwald)

Photo 1. The most popular among ornithologists are river valleys, big reservoirs of water – places of natural concentrates and migrations of birds. On the photo Jeziorsko reservoirs

Fot. 2. Czatownia w Parku Narodowym Ujście Warty (fot. K. Wypychowski)

Photo 2. A blind viewing infrastructure (an example) in the Warta River Mouth National Park

zanych z obserwacją ptaków, świadczonych głównie przez prywatne firmy, turystów oprowadzają po terenie, na zasadach komercyjnych, przewodnicy zajmujący się zawodowo ornitologią (Anderwald 2007).

Dla wszystkich mniej lub bardziej zaangażowanych ptasich obserwatorów organizuje się na świecie, a od niedawna również w Polsce, specjalne udogodnienia w prowadzeniu obserwacji, należą do nich ścieżki spacerowe z punktami/czatowniami do obserwacji i fotografowania z ukrycia, także ścieżki w koronach drzew, wieże i pomosty widokowe. Infrastrukturę taką znaleźć można na przykład w Parku Narodowym „Ujście Warty” (fot. 2), rezerwacie ptactwa wodnego i błotnego „Świdwie” (fot. 3) oraz Parku Krajobrazowym „Dolina Baryczy” (m.in. nad stawem Słupickim Starym, przy drodze z Milicza do Rudy Milickiej oraz nad stawem Trzcielini Nowy koło Przygodzic).

Infrastruktura związana z obserwacją ptaków umożliwia zwielokrotnienie doświadczeń, doznań estetycznych, dostarcza niezapomnianych wrażeń, przy tym przyczynia się znacząco do ochrony przyrody. Istnieją sytuacje, kiedy bycie niewidocznym jest jedynym sposobem, żeby zaobserwować rzadkie, cenne gatunki z bliska. Ptaki wodne na terenach miejskich są często przyzwyczajone do obecności człowieka, ich obserwacja nie stwarza większych problemów. Natomiast ptaki na terenach wiejskich lub słabo zaludnionych mogą być dużo bardziej podatne, wrażliwe na zakłócenia wywołane obecnością człowieka. Oberling (2008), a także Anderwald (2007) zauważają, iż mimo że obserwowanie ptaków wpisuje się w definicję ekoturystyki, czyli turystyki odpowiedzialnej, przyjaznej środowisku, to jednak w niektórych przypadkach obecność obserwatorów, fotografów może powodować różnego typu perturbacje w środowisku przyrodniczym. Stąd też odpowiednia infrastruktura rekreacyjna jest w tym przypadku nieodzowna.

Podsumowanie

Obserwacja ptaków, bardzo popularna na zachodzie Europy i w Stanach Zjednoczonych, w Polsce dopiero się rozwija. Mamy zatem ogromną szansę, opierając się na doświadczeniach innych państw, przygotować produkt turystyczny, który z jednej strony pozwoli czerpać zadowolenie i korzystać z bogactw natury, z drugiej przyczyni się do wzrostu dobrobytu lokalnych społeczności. Turystyka ornitologiczna jest ze wszech miar godna popularyzacji, zwłaszcza w miejscach dużej koncentracji ruchu turystycznego. Oferta zajęć dotyczących rozpoznawania ptaków kierowana do ludzi w każdym wieku i o różnych zainteresowaniach może być ciekawą alternatywą i zarazem konkretną metodą odciążenia zbytnio eksplorowanych obszarów turystyczno-wypoczynkowych. Wykorzystanie ogromnego potencjału tkwiącego w turystyce ornitologicznej jest wskazane i możliwe przy różnego rodzaju ośrodkach edukacyjnych, powstałych z inicjatywy Lasów Państwowych, a także dyrekcji parków krajo-
brazowych i narodowych. Obecnie, największym ograniczeniem w planowym rozwoju turystyki ornitologicznej w naszym kraju jest brak odpowiednich podstaw naukowych, umożliwiających ukierunkowanie działań związanych z przystosowaniem i udostępnieniem terenu w celu obserwacji ptaków. Konieczne są m.in. ustalenia dotyczące preferowanych miejsc realizacji turystyki ornitologicznej, jak również analiza potrzeb i preferencji uczestników birdwatchingu.

Fot. 3. Wieża obserwacyjna w rezerwacie „Świdwie” (fot. A. Grzana)

Photo 3. A view tower in the Świdwie reserve

Literatura

- Anderwald D. 2007. *Turystyka ornitologiczna – co to takiego? Turystyka w obszarach Natura 2000*. W: Wnuk Z., Ziaja M. (red.) Wyd. Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów: 275-288.
- Dwyer J., F. 1993. *Customer diversity and the future demand for outdoor recreation*. Proceedings of the 1993 Northeastern recreation research symposium, 1993 April 18-20, Saratoga Springs, NY. Gen. Tech. Rep. NE-185. PA: U.S. Department of Agriculture, Forest Service, Northeastern Forest Experiment Station: 59-63.
- Grzywacz A. 2002. *Zintegrowana edukacja leśna na poziomie podstawowym. Współczesne zagadnienia edukacji leśnej społeczeństwa*. Stud. i Mat. CEPL, Rogów, 1(6): 50-64.
- Jones D., N. 2001. *Birdwatching tourism in Australia*. Series: Wildlife tourism research report, Cooperative Research Centre (CRC) for Sustainable Tourism, no. 10.
- Kruszewicz A. 2001. *Ornitologia jako forma działalności w czasie wolnym na obszarach chronionych*. Turystyka aktywna i kwalifikowana na obszarach chronionych. Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Warszawa.
- Leśnictwo 2010, GUS, Warszawa.
- Mały rocznik statystyczny GUS 2010, Warszawa.
- Oberling D. R. 2008. *A guide to wildlife viewing and photography blinds. Creating facilities to connect people with nature*, Virginia Department of Game and Inland Fisheries, Colorado Division of Wildlife (<http://pa.audubon.org/habitat/PDFs/GuidetoWildlifeViewing.pdf>)
- Referowska-Chodak E. 2009. *Turystyka na obszarach Natura 2000*. Stud. i Mat. CEPL, Rogów, 4 (23): 232-237.
- Vaske J. J., Wittmann K., Williams T.V., Hardesty K., Sikorowski L. 2001. *Wildlife Viewing in Colorado: A Review and Synthesis of Existing Data*. Project Rep. for the Colo. Div. of Wildlife. Human Dimensions in Nat. Res. Unit Rep. No. 33, Colorado State Univ., Fort Collins. 41 pp.
- Williams S., La Montagne K. 2001. *Birding in the United States: A Demographic and Economic Analysis*, U.S. Fish and Wildlife Service, Washington.
- <http://www.birdwatching.pl>
<http://www.poland.gov.pl>
<http://www.ptaki.org.pl>
http://www.ekosamorzadowiec.pl/pl/ekologia/artykuly_i_porady/1085.html

Emilia Janeczko

Katedra Użytkowania Lasu
Wydział Leśny SGGW w Warszawie
Emilka.Janeczko@wl.sggw.pl

Dariusz Anderwald

Leśny Zakład Doświadczalny SGGW w Rogowie
anderwald.lzd@interia.pl